

της ἐμπειρίας. Δὲν ἔχομεν εἰδικὴν τινα ἠθικὴν δεξιότητα ἀμέσως καὶ κατ'ἐνόρασιν διαστέλλουσαν δίκαιον καὶ ἀδικον. Ἦν ἠθικὴν γνῶσιν, ὡς καὶ πᾶσαν ἄλλην γνῶσιν, ποριζόμεθα διὰ τῆς ἐμπειρίας. Οἱ τῆς δόξης ταύτης ὑπέρμαχοι δύνανται νὰ καλῶνται **ἐμπειρικοί**.

(1) Οὕτως ὁ **Θωμᾶς Hobbes**¹⁾ λέγει: «Ὅπερ κοινῶς καλοῦμεν συνείδησιν εἶναι ἢ γνῶσις ἢ γνώμη· διότι λέγουσι μὲν οἱ ἄνθρωποι ὅτι εἶναι τι ἀληθές κατὰ τὴν ἑαυτῶν συνείδησιν, οὐδέποτε δὲ τοῦτο πράττουσι, εἰάν θεωρῶσι τι ἀμφίδολον· ὅθεν γινώσκουσιν ἢ πιστεύουσιν ὅτι γινώσκουσιν, ὅτι τοῦτο εἶναι ἀληθές. Ἄλλ' ὅταν λέγῳσι τι κατὰ τὴν ἑαυτῶν συνείδησιν, δὲν ὑποτίθενται βεβαίως διὰ τοῦτο ὅτι γινώσκουσι τὴν ἀλήθειαν τοῦ ὑπ' αὐτῶν λεγομένου. Τοῦ ὀνόματος λοιπὸν γίνεται χρῆσις ὑπὸ τῶν ἐχόντων γνώμην οὐ μόνον περὶ τῆς ἀληθείας τινὸς πράγματος, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς παρ' αὐτῶν γνώσεως τούτου, ἧς ἐπακολούθημα εἶναι ἢ ἀλήθεια τῆς προτάσεως. Ἦν συνείδησιν ἄρα ὀρίζω **γνώμην περὶ τῆς ἐναργείας** (opinion of evidence)²⁾. Προσέτι: «Φρονῶ, ὅτι βουλευόμενός τις, εἰάν ὀφείλει νὰ πράξῃ ἢ νὰ μὴ πράξῃ τι, οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ ἢ ἐξετάζει, εἰάν εἶναι κρεῖττον πρὸς ἑαυτὸν νὰ πράξῃ ἢ νὰ μὴ πράξῃ τοῦτο». «Ἠθικὴ φιλοσοφία εἶναι οὐδὲν ἄλλ' ἢ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐν τῇ τῶν ἀνθρώπων συρδιώσει καὶ κοινωνίᾳ. Ἀγαθὸν καὶ κακὸν εἶναι ὀνόματα ἐμφανιστικὰ τῶν ὀρέξεων καὶ ἀποστροφῶν ἡμῶν, αἵτινες εἶναι ἄλλαι παρ' ἄλλοις τῶν ἀνθρώπων· κατὰ τὴν ἑαυτῶν φύσιν, τὰς ἐξεις καὶ τὰς διδασκαλίας οἱ ἄνθρωποι διαφέρουν ἀλλήλων ἐν ταῖς κρίσεσιν αὐτῶν οὐ μόνον περὶ τοῦ ἠδέος καὶ τοῦ ἀλγεινοῦ, ἀλλὰ

ὁ Occam, ἀπορρίπτουσι τὴν γνώμην, ὅτι ἔχομεν ἐμφυτον γνῶσιν τῆς ἠθικότητος, καὶ δυσχυρίζονται ὅτι ἐπιστάμεθα τὸ δίκαιον καὶ ἀδικον, διότι ἀποκαλύπτει πρὸς ἡμᾶς τοῦτο ἐν ταῖς Γραφαῖς ὁ θεός. Πρβλ. *Lecky, European Morals*, κεφ. I, σελ. 17.

1) 1588—1679. Ἐκλογαὶ τῶν τοῦ Hobbes ἠθικῶν συγγραμμάτων παρὰ *Sneath* καὶ *Selby—Bigge*, *British Moralists*, τομ. II.

2) *Human nature*, κεφ. VI, § 8

3) *On Liberty and Necessity*.

καὶ περὶ τοῦ ἐλλόγου ἢ ἀλόγου κατὰ τὰς πράξεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου»¹⁾).

(2) Πάντα ταῦτα ἀσπάζεται κατ' οὐσίαν καὶ ὁ Ἰωάννης Λώκκιος²⁾· ἀποκρούει δὲ πρὸς τούτοις τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν ἢ ἀληθειῶν, εἴτε «θεωρητικῶν» εἴτε «πρακτικῶν». Ἡ φύσις ἐνέβαλεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ αἴρεσιν μὲν τῆς εὐτυχίας, φυγὴν δὲ τῆς δυστυχίας, καὶ ταῦτα εἶναι φυσικαὶ τάσεις ἢ ἐλατήρια ῥοπὴν ἔχοντα εἰς ἀπάσας ἡμῶν τὰς πράξεις³⁾. Πάν μὲν τὸ ἐν ἡμῖν ἐπεγερτικὸν ἴδιον καλοῦμεν ἀγαθόν, πᾶν δὲ τὸ ἐπεγερτικὸν λύπης κακόν⁴⁾. Ὁ δὲ θεὸς διευθέτησεν οὕτω τὸ πρᾶγμα, ὥστε τρόποι τινὲς τοῦ πράττειν γίνονται αἴτιοι τῆς εὐτυχίας πάντων καὶ συντηροῦσι καὶ σφίζουσι τὴν κοινωνίαν, ἔτι δὲ καὶ τὸν πράττοντα αὐτὸν ὠφελούσιν. Οἱ ἄνθρωποι ἀνκαλύπτουσι ταῦτα καὶ ἀποδέχονται τοὺς τρόπους τούτους ὡς πρακτικοὺς κανόνας⁵⁾. Πρὸς τοὺς κανόνας τούτους ἐπισυνάπτονται ἀμοιβαί τινες καὶ ποιναί, εἴτε ὑπὸ τοῦ θεοῦ (ἀμοιβαί καὶ ποιναί μέγιστα καὶ αἰώνια ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ), εἴτε ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων (κατὰ νόμον τιμωρία, κοινωνικὸς ἔπαινος ἢ φόβος, ἀπώλεια τιμῆς), ἅτινα ἀγαθὰ καὶ κακὰ δὲν εἶναι τὸ φυσικὸν προῖον καὶ ἐπακολούθημα αὐτῶν τῶν πράξεων⁶⁾. Οἱ δὲ ἄνθρωποι ἀναφέρονται εἰς τούτους τοὺς κανόνας ἢ νόμους, τ. ἔ. εἰς τοὺς νόμους τοὺς θεῖους, τοὺς πολιτικούς, τοὺς τοῦ ἐθίμου ἢ τῆς ἰδιωτικῆς ἐκκρίσεως καὶ κατ' αὐτοὺς μετροῦσι τὰς ἑαυτῶν πράξεις. Κρίνουσι περὶ τῆς ἀρετῆς τῶν ἑαυτῶν ἔργων, καθ' ὅσον ταῦτα συνάδουσιν ἢ οὐ πρὸς τοὺς κανόνας⁷⁾. Ἠθικὸν λοιπὸν ἀγαθὸν καὶ κακὸν εἶναι μόνον ἢ συμφωνία ἢ διαφωνία τῆς ἐκουσίας ἡμῶν

1) Leviathan, κεφ. XV, πρὸς Lecky, 'European Morals; κεφ. I.

2) 1632—1704.

3) Essay concerning Human Understanding βιβλ. I, κεφ. III, § 3.

Ἔτι καὶ τὰς παρατηρήσεις εἰς τὸ τοῦ Λώκκιου «Common —Place Book, ἔργον ἐκδοθέν ὑπὸ τοῦ Λόρδου King.

4) Αὐτ. βιβλ. II, κεφ. XX, § 2, κεφ. XXI, § 42 κέ.

5) Αὐτ. βιβλ. II, κεφ. III, § 6.

6) Αὐτ. βιβλ. II, κεφ. XXVIII, § 6 κέ.

7) Αὐτ. § 13.

πράξεως πρὸς τινὰ νόμον, ἔνθα ἀγαθὸν καὶ κακὸν διαγράφεται ἡμῖν δια τῆς βουλήσεως καὶ δυνάμεως τοῦ νομοθέτου¹⁾). Συνειδητοῖς ἄρα εἶναι «οὐδὲν ἄλλ' ἢ ἡ ἡμετέρα γνώμη ἢ κρίσις περὶ τῆς ἀρετῆς ἢ κακίας τῶν πράξεων ἡμῶν»²⁾). «Πολλοὶ μὲν τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καταντῶσι νὰ ἐπιδοκιμάζωσι τοὺς παντοίους ἠθικὰς κανόνας καὶ νὰ πειθῶνται περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς αὐτῶν δυνάμεως, καθ' ὃν καταντῶσιν καὶ εἰς τὴν γνώσιν ἄλλων πραγμάτων. Ἄλλοι δὲ δύνανται νὰ ἐπικτῶνται τὴν αὐτὴν ψυχικὴν διάθεσιν διὰ τῆς ἀγωγῆς, τῆς κοινωνικῆς ἀναστροφῆς καὶ τῶν ἐπιχωρίων ἠθῶν, καὶ ἡ πεποίθις αὐτῶν, ἑπωσδήποτε γεννηθεῖσα, θὰ χρησιμεύῃ, ὅπως κινή τὴν συνείδησιν εἰς ἐνέργειαν. Οὕτως ἐκφέρομεν ἠθικὰς κρίσεις δίχα κανόνων «γραπτῶν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν» Ἄνθρωποι δ' ἔχοντες τὴν αὐτὴν ἔλκην καὶ τάσιν τῆς συνειδήσεως διώκουσι τοῦτο, ὅπερ ἄλλοι φεύγουσιν³⁾).

Ποριζόμεθα προσέτι ἠθικὴν γνώσιν ὁρμώμενοι ἐν τοῖς συλλογισμοῖς ἡμῶν ἀπὸ τινῶν πρώτων ἀρχῶν, αἵτινες ὁμῶς πηγάζουσι καὶ αὐταὶ ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Γνώσις εἶναι ἡ κατάληψις τῆς συνδέσεως καὶ συμφωνίας ἢ διαφωνίας καὶ ἀντιφάσεώς τινῶν τῶν ἡμετέρων ἐννοιῶν⁴⁾). Καταλαμβάνοντες τὴν συμφωνίαν ταύτην ἢ διαφωνίαν δύο ἐννοιῶν **ἀμέσως**, τ.ἔ. χωρὶς τῆς μεσολαβήσεως ἄλλης τινός, ἔχομεν αὐτόματον **ἐξ ἐνοράσεως** γνώσιν⁵⁾). Ἄλλ' ἐὰν χρῆζομεν ἄλλων ἐννοιῶν, ὅπως πρὸς αὐτὰς παραβάλωμεν τὰς δύο ταύτας ἐννοίας πρὸς διάγνωσιν τῆς συμφωνίας ἢ διαφωνίας αὐτῶν, ἔχομεν **συλλογισμόν** ἢ **ἀπόδειξιν**, καὶ ἰούτω κτηθεῖσα γνώσις καλεῖται **ἀποδεικτικὴ**⁶⁾). Ἀλλὰ πρὸς ἐπιτευξίν βεβαιότητος ἀνάγκη πᾶσα, προΐούσης τῆς νοήσεως ἐν τῇ ἀποδεικτικῇ γνώσει, νὰ ὑπάργῃ ἡ κατ' ἐνόρασιν γνώσις τῆς συμ-

1) Αὐτ. § 5.

2) Αὐτ. Βιβλ. I. κεφ. III, § 8.

3) Essay concerning Human Understanding. Βιβλ. I, κεφ. III, § 1.

4) Αὐτ. Βιβλ. IV, κεφ. I, § § 2 καὶ.

5) Αὐτ. κεφ. II, § 1.

6) Αὐτ. κεφ. II, § § 2 καὶ.

φωνίας ἢ διαφωνίας πρὸς τὰς ἐγγυτάτας διαμέσους ἐννοίας, τ.ἔ. πᾶσα πρόοδος ἐν τῇ συλλογίζεσθαι, ἐξ οὗ προκύπτει γνῶσις, ὀφείλει νὰ ἔχη τὴν κατ' ἐνόρασιν βεβαιότητα¹).

Ἄλλ' ἢ Ἠθικὴ εἶναι ἐπιδεικτικὴ ἀποδείξεως, ὅπως καὶ ἡ Μαθηματικὴ. Διότι ἡ ἀκριβὴς καὶ ἀληθινή οὐσία τῶν δι' ἠθικῶν ὄρων δηλοῦμένων πραγμάτων δύναται τελείως νὰ γνωσθῆ, ὥστε δυνατόν ἀσφαλῶς νὰ νῦνα καλυφθῆ ἡ συμφωνία ἢ διαφωνία αὐτῶν τούτων τῶν πραγμάτων, ἐν τῇ ἔγκειται ἡ τελεία γνῶσις²). Ἀνάγκη δὲ πᾶσα νὰ ἐρευνᾷ ὁ ἄνθρωπος τὰς ἠθικὰς ἀληθείας κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς οὐδετερότητος, μεθ' ἧς καὶ τὰς μαθηματικάς³). «Ὁ ἔχων τὴν παράστασιν λογικοῦ, ἀλλ' ἀσθενοῦς καὶ ἀδυνάτου ὄντος, παιηθέντος ὑφ' ἑτέρου ὄντος, ὅπερ εἶναι αἰώνιον, παντοδύναμον, πάνσοφον, πανάγαθον, καὶ ἐξαρτωμένου ἐκ τούτου, θὰ γινώσκῃ τόσον ἀσφαλῶς ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ τιμᾷ, νὰ φοβῆται τὸν θεὸν καὶ νὰ ὑπακούῃ εἰς αὐτόν, ὅσον ὅτι ὁ ἥλιος λάμπει, ὅταν βλέπῃ αὐτόν. Διότι ἐὰν ἔχη μόνον τὰς παραστάσεις δύο τοιούτων ὄντων ἐν τῇ ἑαυτοῦ συνειδήσει καὶ θελήσῃ νὰ κατευθύνῃ τὴν νόησιν αὐτοῦ κατὰ ταύτην τὴν ὁδόν, μετὰ τῆς βεβαιότητος θὰ εὑρῇ ὅτι τὸ ὑποδεέστερον, πεπερασμένον καὶ ἐξαρτώμενον ὃν ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νὰ ὑπακούῃ εἰς τὸ ἀνώτερον καὶ ἄπειρον, μεθ' ὅσας εὑρίσκει ὅτι τρία καὶ τέσσαρα καὶ ἑπτὰ εἶναι ἐλάττω τῶν δεκαπέντε, ἐὰν λογιζόμενος ἀθροίσῃ τοὺς ἀριθμοὺς τούτους· οὐδὲ εἶναι βεβαιότερος ἐν λαμπρᾷ πρωΐᾳ ὅτι ὁ ἥλιος ἀνέτειλεν, ἐὰν μόνον ἀνοιξῆ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ στρέψῃ αὐτοὺς πρὸς τούτον. Ἄλλ' εἰ καὶ αἱ ἀλήθειαι αὗται εἶναι οὕτως ἐναργεῖς καὶ οὕτω βέβαιαι, θὰ διατελῆ ἐν ἀγνοίᾳ τινῶν τούτων ἢ καὶ πασῶν ὃ οὐδέποτε προσπαθῶν νὰ μεταχειρίζηται προσηκόντως τὰς ἑαυτοῦ δεξιότητας πρὸς κατανόησιν αὐτῶν⁴). «Ἡ ἰδέα ὑπερτάτου ὄντος, ἀπείρου ἐν δυνάμει, ἀγαθότητι καὶ

1) Αὐτ. Βιβλ. IV, κεφ. II, § 7.

2) Αὐτ. Βιβλ. II, κεφ. XI, § 16. Πρβλ. καὶ Βιβλ. IV, κεφ. III, § 18 20, κεφ. XII, § 8.

3) Αὐτ. Βιβλ. IV, κεφ. III, § 20.

4) Αὐτ. Βιβλ. IV, κεφ. XIV, § 4.

σοφία, οὐ ἡμεῖς εἴμεθα πλάσματα καὶ ἐξ οὗ ἐξαρτώμεθα, καὶ ἡ παράστασις ἡμῶν αὐτῶν ὡς νοούντων λογικῶν ὄντων, οὕσαι καθ' ἑαυτὰς σαφείς ἐν ἡμῖν, θὰ παρεῖχον, νομίζω, προσηκόντως ἐξεταζόμεναι καὶ διερευνώμεναι, οὕτως ἀσφαλεῖς βάσεις τῶν ἡμετέρων καθηκόντων καὶ κανόνων τοῦ πράττειν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν ἡ ἠθικὴ νὰ καταλέχθῃ εἰς τὰς ἐπιστήμας τὰς ἀποδεικτικὰς. Ἐν δὲ τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιστήμῃ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ἐξ αὐτοδύλων προτάσεων διὰ συμπερασμάτων ἀναγκαιῶν καὶ ἀναμφισβητητῶν, ὡς τὰ τῆς Μαθηματικῆς, θὰ ἠδύναντο νὰ καθορισθῶσιν οἱ κανόνες τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου πρὸς πάντα ἕκαστον, ὅστις θέλει νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν ἐπιστήμην ταύτην μετὰ τῆς αὐτῆς ἀμεροληψίας καὶ προσοχῆς, μεθ' ἧς καὶ εἰς τὴν ἑτέραν ἐπιστήμην. Αἱ ἑτέρου εἴδους σχέσεις δύνανται τόσον βεβαίως νὰ νοηθῶσιν, ὅσον καὶ αἱ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἐκτάσεως, καὶ δὲν καταλαμβάνω διὰ τί δὲν θὰ ἐγίνοντο καὶ αὐταὶ ἐπιδεκτικαὶ ἀποδείξεως, ἐὰν ἐξευρίσκοντο αἱ προσήκουσαι μέθοδοι πρὸς ἐξέτασιν καὶ ἔρευναν τῆς συμφωνίας ἢ διαφωνίας αὐτῶν. Ὅπου δὲν ὑπάρχει ἰδιοκτησία, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει δίκαιον· αὕτη εἶναι πρότασις τόσον βεβαία, ὅσον οἰαδήποτε Εὐκλείδειος ἀπόδειξις· διότι ἐὰν ἡ μὲν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι τὸ ἐπὶ τινος πράγματος δικαίωμα, ἡ δ' ἔννοια, εἰς ἣν ἐπετέθη τὸ ὄνομα τοῦ ἀδίκου, εἶναι ἡ διακώλυσις καὶ παραβίασις τοῦ δικαίου ἐκείνου, πρόδηλον ὅτι τὴν πρότασιν ταύτην κατὰ τὰς οὕτως ὀρισθείσας καὶ ὀνομασθείσας ἐννοίας δύναμαι τόσον βεβαίως νὰ γινώσκω ὅτι εἶναι ἀληθῆς, ὅσον καὶ τὸ ὅτι τριγώνου τινὸς τὸ ἄθροισμα τῶν τριῶν γωνιῶν ἰσοῦται πρὸς δύο ὀρθάς. Ἐστὼ προέτι ἡ πρότασις : οὐδεμία Κυβέρνησις ἐπιτρέπει ἀπόλυτον ἐλευθερίαν. Ἐπειδὴ Κυβέρνησις σημαίνει θέσιν καὶ ὀρισμὸν νόμων ἢ κανόνων ὑπακοῆν εἰς ἑαυτοὺς ἀπαιτούντων καὶ ἐπειδὴ ἀπόλυτος ἐλευθερία εἶναι τὸ νὰ δύναται τις νὰ πράττῃ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, δύναμις τόσον νὰ εἶμαι βέβαιος περὶ τῆς ἀληθείας τῆς προτάσεως ταύτης, ὅσον καὶ περὶ οἰασδήποτε μαθηματικῆς ἀληθείας¹⁾,

1) Essay concerning Human Understanding, Βιβλ. IV, κεφ. III, § 18.

(2) Ὁ Γάλλος **Ἐλβέτιος**¹⁾ κατ' οὐσίαν δέν διαφέρει τοῦ Hobbes καὶ Λωκίου. Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα οὐδόλως εἶναι ἐμφυτον²⁾· τῷ ὄντι τὰ πάντα πλὴν τῆς φιλαυτίας, τ.ἔ. τῆς φηγῆς τῆς λύπης καὶ τῆς αἰρέσεως τῆς ἡδονῆς, εἶναι ἐπίκτητα. «Πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἐν τῇ τῆς ἠθικοῖς πράγμασι καὶ ἐν τοῖς τοῦ πνεύματος τὸ ἴδιον συμφέρον εἶναι τὸ δεσπόζον τῆς κρίσεως τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὸ γενικὸν ἢ δημόσιον συμφέρον εἶναι τὸ διέπον τὰς κρίσεις τῶν λαῶν.... Πᾶς ἄνθρωπος ἐν ταῖς ἑαυτοῦ κρίσεσι οὐδέν ἄλλο ἐνθυμεῖται ἢ τὸ ἑαυτῷ συμφέρον³⁾. Ἡ μόνη ἄρα ὁδὸς τοῦ νὰ καταστήσωμεν τοῦτον ἠθικὸν εἶναι νὰ καταδείξωμεν αὐτῷ ὅτι ἡ ἴδια αὐτοῦ εὐδαιμονία κεῖται ἐν τῇ κοινῇ πάντων εὐδαιμονίᾳ, τοῦτο δὲ δύναται νὰ κατορθωθῇ μόνον διὰ τῆς νομοθεσίας, τ. ἔ. διὰ καταλλήλων ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν. Ὅθεν «ἡ ἠθικὴ οὐδέν ἄλλο εἶναι ἢ νομικὴ ἐπιστήμη»⁴⁾.

(4) Καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου «The Evidences of Christianity» **Γουλιέλμος Paley**⁵⁾ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν ἠθικῆς συνειδήσεως⁶⁾. «Καθ' ὅλου», λέγει, «μοὶ φαίνεται ὅτι ὀρμέμφοτα, οἷα τὰ συνιστῶντα τὴν κλυομένην ἠθικὴν συνείδησιν, ἢ δὲν ὑπάρχουσιν [ἐνταῦθα ὁ Paley ἐναντιοῦται πρὸς τὸν Hume] ἢ δὲν δύνανται νῦν νὰ διακριθῶσι τῶν προλήψεων καὶ ἔξεων, οὐ ἔνεκα εἶναι ἀδύνατον ἐν τῇ ἠθικῇ νοήσει νὰ στηρίζηται τις ἐπ' αὐτῶν»⁷⁾. «Ἀρετὴ εἶναι τὸ εὖ ποιεῖν τοὺς ἀνθρώπους ἐν ὑπακοῇ εἰς τὴν θεῖαν βούλησιν καὶ χάριν τῆς αἰωνίας μακαριότη-

1) 1715—1771. De l'esprit de l'homme.

2) De l'homme, Τμήμα V, κεφάλαια III, IV. Τμήμα II, κεφ. VI, VIII.

3) De l'esprit, Discours II.

4) Αὐτ. II, 17. Πικραπλήσια δοξάζουσιν ὁ Mandeville (1670—1733, συγγραφεὺς τοῦ ἔργου: The Fable of the Bees, or Private Vices made Public Benefits), ὁ Lamettrie (1700—1751, συγγραφεὺς τοῦ L'homme machine, Discours sur le bonheur), καὶ ὁ Holbach (1723—1789, συγγραφεὺς τοῦ ἔργου: Systeme de la nature). Πάντες οὗτοι εἶναι ὀλιστάι. πρβλ. ἰδίᾳ Lange, Geschichte d. Materialismus. Jodl. Geschichte der Ethik. Martineau, Types, Τομ. II, σελ. 312 κέ. Lecky, Morals, κεφ. I.

5) 1743—1803.

6) Πρβλ. «Principles of Moral and Political Philosophy.

7) Αὐτ. Βιβλ. I, κεφ. V.

τητος»¹). Εἰς οὐδὲν ἄλλο πρᾶγμα καθίσταται ὁ ἄνθρωπος ὑπόχρεως ἢ εἰς τὸ δι' οὗ ἔχει νὰ ὠφελῆθῃ ἢ νὰ ζημιωθῇ τι· διότι οὐδὲν ἄλλο δύναται πρὸς ἡμᾶς νὰ εἶναι ἰσχυρὸν ἐλατήριον. Καθὼς δὲν θὰ ἐγινόμεθα ὑπόχρεοι νὰ πειθώμεθα εἰς τοὺς νόμους τοῦ κράτους ἄνευ ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, ἄνευ ἡδονῆς ἢ λύπης, ἀναλόγως συναπτομένων πρὸς τὴν ἡμετέραν εὐπειθειαν, οὕτω δὲν θὰ ἐγινόμεθα ὑπόχρεοι ἄνευ τοῦ αὐτοῦ λόγου νὰ πράττωμεν τὸ δίκαιον, νὰ σκώμεν τὴν ἀρετὴν ἢ νὰ ὑπακούωμεν εἰς τὰς θείας ἐντολάς»²). Ἡ διαφορὰ πράξεως φρονήσεως καὶ πράξεως καθήκοντος εἶναι, ὅτι «κατ' ἐκείνην μὲν σκοποῦμεν τί θὰ κερδήσωμεν ἢ θὰ ζημιωθῶμεν ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, κατὰ ταύτην δὲ τί θὰ κερδήσωμεν ἢ θὰ ζημιωθῶμεν ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ»³).

(5) Ἡ τοῦ **Ἰερεμίου Βένθαμ**⁴) περὶ τοῦ πράγματος τούτου ἐκδοχὴ δὲν εἶναι πολὺ διάφορος. «Ἡ φύσις», λέγει, «κατεδούλωσε τὸν ἄνθρωπον εἰς δύο κραταιοὺς κυρίους, τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην. Εἰς τούτους μόνους ἀπόκειται νὰ ποφαίνωνται τί ὀφείλομεν νὰ ποιῶμεν, ἔτι δὲ καὶ νὰ καθορίζωσι τί θὰ ποιῶμεν»⁵). Συνείδησις εἶναι ὄν τι πλαστόν, ὑποτιθέμενον ὅτι ἐνοικεῖ ἐν τῇ ψυχῇ⁶). Συνείδησις εἶναι ἢ εὐμενῆς ἢ δυσμενῆς γνώμη τοῦ ἀνθρώπου περὶ τῆς ἑαυτοῦ διαγωγῆς καὶ ἔχει μόνον ἀξίαν, καθ' ὅσον συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ὠφελίμου. Πᾶς περὶ καθήκοντος λόγος εἶναι, λέγει, παντελῶς ἀνωφελής· αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ λέξις ἔχει τι τὸ ἐπαχθὲς καὶ ἀπεχθές. Ἐν ᾧ ὁ ἠθικολόγος ὁμιλεῖ περὶ καθηκόντων, ἕκαστος ἐνθυμεῖται τὰ οἰκεία συμφέροντα⁷).

Κατὰ τοὺς φιλοσόφους, περὶ ὧν ἄρτι διελάβομεν, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν ἐκ γενετῆς ἄμοιρον ἠθικῆς γνώσεως ὅπερ ἐφίεται τῆς ἰδίας εὐδαιμονίας. Ἐρχεται εἰς ἐπικοινωνίαν μετ' ἄλλων

1) Αὐτ. Βιβλ. I, κεφ. VII.

2) Αὐτ. Βιβλ. II, κεφ. II.

3) Αὐτ. Βιβλ. II, κεφ. III.

4) 1748—1842. Πρὸβλ. *ιδίεζ* Principles of Morals and Legislation.

5) Principles of Morals κτλ., κεφ. I.

6) Deontology, Τομ. I, σελ. 137.

7) Περὶ τοῦ Βένθαμ ἴδτε *ιδίεζ* τὸν Lecky καὶ Martineau ἐνθ' ἄν.

ὁμοίως διακειμένων ἀνθρώπων καί, ἵνα συζῆ μετ' αὐτῶν, ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ εἰς νόμους τινάς. Αἱ εἰς τοὺς νόμους τούτους παρομαρτοῦσαι ἡδοναὶ καὶ λύπαι ρυθμίζουσι τὴν διαγωγὴν αὐτοῦ. Ἡδονὴ καὶ λύπη εἶναι τῆς ἠθικῆς οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι.

(6) Ἄλλὰ πῶς, ἤθελέ τις ἐρωτήσῃ, δύναται κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι κρίνουσι πράξεις οὐδόλως ἀναλογιζόμενοι τὰς ἐκ τούτων παραγινομένας ἡδονὰς καὶ λύπας; Πῶς συμβαίνει οἱ ἄνθρωποι νὰγαπῶσι τὴν ἀρετὴν δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ἀρετὴν;

Πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ δυσχεροῦς τούτου προβλήματος προηγέθη εὐφρῆς τις θεωρία, ἡ καλουμένη θεωρία τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων¹⁾. Ὁ Δαβίδ Hartley²⁾ πειράται νὰποδείξῃ ὅτι ἡ ἠθικὴ συναίσθησις μορφοῦται κατὰ τρόπον ἀπλῶς μηχανικόν. Ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀρχὰς μὲν ἄγεται καὶ δεσπόζεται μόνον ὑπὸ τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν λυπῶν αὐτοῦ. Ἐαχέως δὲ μαθαίνει νὰ συνείρη τὰ ἡδέα αὐτοῦ συναισθήματα πρὸς πᾶν τὸ ἐμποιοῦν αὐτῷ ἡδονήν, καὶ οὕτω δὴ ἀγαπᾷ τοῦτο ἕνεκα αὐτοῦ τούτου. Ὁ παῖς συναίπει τῆς μητρὸς τὴν παράστασιν πρὸς τὴν ὑπ' αὐτῆς παρεχομένην ἡδονήν, καὶ οὕτω καταντᾷ νὰγαπᾷ αὐτὴν δι' αὐτὴν ταύτην. Τὰ χρήματα καθ' ἑαυτὰ οὐδὲν ἔχουσι τὸ θαυμαστὸν ἢ τὸ τερπνόν, ἀλλ' ὡς μέσον πορισμοῦ περιποθήτων πραγμάτων συνείρονται ἐν τῇ διανοίᾳ ἡμῶν μετὰ τῆς παραστάσεως τῆς ἡδονῆς. Διὸ ὁ φιλάργυρος καταντᾷ νὰγαπᾷ αὐτὰ δι' αὐτὰ ταῦτα, καὶ προθυμεῖται μᾶλλον νὰ παραιτήσῃ τὰ διὰ τῶν χρημάτων ποριζόμενα πράγματα ἢ νὰποχωρισθῇ μέρος τῶν ἑαυτοῦ χρημάτων. Τὸν αὐτὸν τρόπον μορφοῦνται τὰ ἠθικὰ συναισθήματα. Ταῦτα εἶναι πρόξενα ἡμῖν πολλῶν ὠφελημάτων, ἅτινα ἀγαπῶμεν, καὶ κατὰ μικρὸν μεταφέρομεν τὰς ἡμετέρας συμπαθείας ἀπὸ τῶν ὠφελημάτων ἐπὶ τὰ αἷτια αὐτῶν, καὶ οὕτως ἀγαπῶμεν τὴν ἀρετὴν διὰ τὴν ἀρετὴν³⁾.

1) Αὕτη ἀναφίνεται τὸ πρῶτον παρὰ τῷ Hobbes, Λοκκίῳ, Hutcheson, Gay καὶ Tucker. Ὁρα Lecky, Τομ. I, σελ. 22 κέ.

2) 1705—1757. Observations on Man.

3) On Man, Τομ. I, σελ. 473—475. Τομ. II, 388 κέ. Ὁρα Lecky.

(7) Ἡ ἀκριβεστάτη καὶ διεξοδικωτάτη κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἐξήγησις τῆς ἠθικῆς δυνάμεως εἴρηται παρὰ τῷ 'Αλεξάνδρῳ Bain¹). Ἡ συνείδησις κατ' αὐτὸν εἶναι ἐν ἡμῖν αὐτοῖς μίμησις τῆς ἐκτὸς ἡμῶν κυβερνήσεως. Τὸ πρῶτον μάθημα, ὅπερ ὁ παῖς μαθαίνει ὡς ἠμῶν ἠθικὸν πρόσωπον εἶναι ἡ εὐπειθεία. «Ἡ περὶ τὴν ἡδονὴν καὶ λύπην εὐπάθεια τοῦ παιδὸς χρησιμεύει εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῆς εὐπειθείας ταύτης καὶ ταχέως γεννᾶται ψυχικὸς συνειρμὸς τῆς ἀπειθείας καὶ τῆς προσδοκωμένης ἀλγηδόνος, ἢν μᾶλλον ἢ ἥττον μεγεθύνει ὁ φόβος». Ἀπηγορευμένοι πράξεις ἐμποιοῦσι δέος τι, ὁ δὲ φόβος τῆς λύπης εἶναι συνείδησις ἐν τῷ ἀρχηγόνῳ αὐτῆς σπέρματι. Τὸ συναίσθημα τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς ἄνδρας ἐν ἀξιώματι καὶ τιμῇ ὄντας ἐνεργάζετα· ἄλλοῖόν τι δέος, τὸ δέος μὴ λυπήσωμεν τὸ φιλούμενον πρόσωπον. Μετέπειτα δὲ μαθαίνει ὁ παῖς νὰ ἐκτιμᾷ τοὺς λόγους ἢ τὰ ἐλατήρια τὰ εἰς τὴν ἐπιβολὴν κανόνων διαγωγῆς ἀγαθόντα. «Ἐὰν ὁ νουθετικὸς νοῦς εἶναι ἱκανὸς νὰ καταλάβῃ τὴν ὠφέλειαν καὶ τὴν σημασίαν τῶν αὐτῶ ἀπηγορευμένων καὶ νὰ ἐγκρίνῃ τὸν σκοπὸν τούτων, νέον προστίθεται ἐλατήριον, ἡ δὲ συνείδησις τότε σύγκειται ἐκ τριῶν στοιχείων καὶ τριπλοῦν περιάπτει εἰς τὴν περὶ ἧς πρόκειται πρᾶξιν φόβον· τὸ τελευταῖον προστιθέμενον στοιχεῖον εἶναι τὸ ὑψιστον ἐν τῇ ὀριμότητι τῶν συμπαθειῶν καὶ τοῦ λόγου. Ὅ,τι λέγομεν κῦρος συνειδήσεως, συναίσθημα καθήκοντος, συναίσθημα δικαίου, ἔλεγχον συνειδήσεως, πάντα ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τόσοι τρόποι ἐκφράσεως τῆς προσκτηθείσης ἀποτροφῆς καὶ τοῦ ὄκνου πρὸς πράξεις συνδεδεμέναις ἐν τῇ ψυχῇ μετὰ τῶν ἤδη γνωστῶν ἐπακολουθημάτων». Ἄλλ' ἐνδέχεται νὰ μὴ εἶναι παρὸν ἐν τῇ συνειδήσει ἀνθρώπου τινὸς ἓν τι τῶν ἐλατηρίων τούτων, ἦτοι ὁ φόβος τῆς ἀντα-

Τομ. Ι, σελ. 22 κέ. 67 ὑποσημ. Ribot, La psychologie anglaise contemporaine. Τὴν διδασκαλίαν ταύτην διεξέρχεται διὰ μακρῶν ὁ James Mill (Analysis of the Human Mind, τομ. ΙΙ) καὶ ὁ John Stuart Mill (1806—1878), Utilitarianism, ἰδίᾳ σελ. 40—42, 44, 45, 46, 53 κέ.

1) 1818—1903. The Emotions and the Will. Mental and Moral science.

ποδόσεως ἢ ὁ σεβασμὸς τοῦ ἐπιτακτικοῦ κύρους, ἢ κλίσις ἢ συμ-
πάθεια πρὸς τὰ πρόσωπα ἢ τὰ συμφέροντα, ὧν ἕνεκα τὸ καθή-
κον ἐπιτάττεται, τὸ ἐμμέσως ἐπιδιωκόμενον ἴδιον κέρδος, τὸ θρη-
σκευτικὸν συναίσθημα, ἢ τῶν ἀτομικῶν συναισθημάτων πρὸς τὸ
πνεῦμα τοῦ παραγγέλματος συμφωνία, ἢ ἡ ἐπίδρασις τοῦ παρα-
θείματος. «Καθάπερ ἐν τῇ ἀγάπῃ τῶν χρημάτων δι' αὐτὰ ταῦτα
τὰ χρήματα δύναται τις νὰ ἐθισθῇ εἰς τὸ κατ'ἴδιον τρόπον πράτ-
τειν, ἂν καὶ τὰ εἰδικὰ ἐλατήρια τὰ ἀρχῆθεν εἰς τοῦτο ἐποτρύ-
ναντα δὲν ἀναφαίνονται πλέον ἐν τῇ συνειδήσει.» Ἐνταῦθα ἔχο-
μεν περίπτωσιν τῆς ἀφηρημένης συνειδήσεως τοῦ καθήκοντος.
Ἐκ τούτου δ' ὅμως δὲν ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς πρωτογόνου
εἰνὸς γενικοῦ συναισθήματος τοῦ καθήκοντος, ὅπως οὐδ' ἐκ τῆς
διαγωγῆς τοῦ ἐρασιχρημάτου ἀποδεικνύεται ὅτι ἐγεννήθημεν
ἔχοντες τὸ συναίσθημα καθ' ὅλου τῆς ἐρασιχρηματίας. «Ἰάσις
τοῦ συνειρμοῦ εἶναι νὰ πλάττη νέα κέντρα δυνάμεως, ἀποσπώ-
μενα ἀπὸ τῶν εἰδικῶν ἐκείνων, ἀφ' ὧν ἀρχῆθεν ἐλάμβανον τὴν
ἀξίαν αὐτῶν, περὶ δὲ τὰ νέα ταῦτα πλάσματα ἀθροίζεται ἐ-
λιότε ὁμᾶς συναισθημάτων ἰσχυροτέρα παρὰ τὴν δυναμένην νὰ
ἐξεγερθῇ ὑπὸ τινος τῶν ἐπὶ μέρους παραγόντων»¹).

Διεξήλθομεν τὰς ἄκρας ὀρθολογικὰς καὶ ἐμπειρικὰς θεωρίας.
Κατὰ τὴν μὲν τῶν σχολῶν τούτων ἡ συνείδησις εἶναι φυσικὸν
δώρημα τοῦ ἀνθρώπου· αἱ ἠθικαὶ ἀλήθειαι ἐνυπάρχουσι ἀρχῆ-
θεν ἐν αὐτῇ τῇ τούτου φύσει, ἢ ψυχῇ αὐτοῦ εἶναι πίναξ τις, ἐφ'
οὗ εἶναι γεγραμμένοι οἱ ἠθικοὶ νόμοι· κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν ἢ
συνείδησις εἶναι οὐχὶ σύμφυτος καὶ ἀρχέγονος, ἀλλ' ἐπίκτητος
ἐν τῷ βίῳ ἐκάστου. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκ γενετῆς *tabula rasa*, πί-
ναξ, ἐφ' οὗ οὐδεμία ὑπάρχει γραπτὴ ἀλήθεια.

**7: Συνδιαλλαγή τῆς θεωρίας τῆς ἐνοράσεως καὶ τῆς ἐμ-
πειρικῆς.**— Ἐξεταστέαί νῦν ἀπόπειραί τινες γενόμεναι πρὸς
συνδιαλλαγὴν τῆς ἀντιθέσεως ταύτης. Ὁ μὲν Κάντιος ἐπιλαμ-

1) Emotions, 3η ἐκδ., κεφ. XV, § 18 κέ. The Will, κεφ. X, ἰδίᾳ §
8 κέ. Πρὸς καὶ τὸ κεφάλαιον περὶ «τῆς ἠθικῆς δυνάμεως», ἐν *Mental and
Moral Science*. Κριτικὴν τοῦ Bain παρὰ Calderwood, *Handbook*, Mer. I.
τομ. II, κεφ. III.

Fr. Thilly—Γ'. Γρατσιαίου. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἠθικὴν 4

βάνεται τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ὀρθολογικῆς ἐκδοχῆς, ὁ δὲ Σπένσερος ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς¹⁾. Ὁ Κάντιος ἀποκρούει τῶν ἄκρων ὀρθολογικῶν τὸ δόγμα, ὅτι ἔχομεν ἔμφυτον γνῶσιν *ιδιαιτέρων* ἠθικῶν ἀληθειῶν καὶ ὡς τὸ ἐκ τῶν προτέρων στοιχεῖον ὑπολαμβάνει τὴν κατηγορίαν τῆς ὑποχρεώσεως, γενικὴν ἠθικὴν μορφήν, ἣτις πληροῦται περισχομένῃ διὰ τῆς ἐμπειρίας²⁾. Ὁ δὲ Σπένσερος πάλιν ὁμολογεῖ τὴν παρουσίαν τινὸς ἐκ τῶν προτέρων στοιχείου καὶ ἀρνεῖται ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι ἀπλή κτήσις τῆς ἰδίας ἐκάστου ἐμπειρίας. Ἄς ἐξετάσωμεν ἀκριδέστερον τὰς διδασκαλίας τῶν δύο τούτων φιλοσόφων.

(1) Ἐν τῇ «Κριτικῇ τοῦ καθαρῦ λόγου» ὁ Ἐμμανουήλ Κάντιος³⁾ προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις, ἢ πῶς εἶναι δυνατὰ συνθετικαὶ ἐκ τῶν προτέρων κρίσεις; Ἡ ἐμπειρία εὐαρίθμους μόνον μερικὰς περιπτώσεις χορηγεῖ πρὸς ἡμᾶς· δὲν δύναται νὰ παράσχῃ ἡμῖν τὸ καθολικὸν καὶ τὸ ἀναγκαῖον. Ἄρα γε εἶναι ἔμφυτοι αἱ καθολικαὶ αὐταὶ καὶ ἀναγκαῖαι ἀλήθειαι, ὡς διατείνονται οἱ παλαιοὶ ὀρθολογικοί; Οὐχὶ κυρίως, ἀποκρίνεται ὁ Κάντιος. Ὁ νοῦς φέρει ἀσκεῖ λειτουργίαν τινὰς, ἔχει ἀρχὰς ἢ μορφὰς ἢ κατηγορίας, αἵτινες δὲν ἐκπορεύονται ἐκ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ προηγούνται αὐτῆς, εἶναι ἄρα ἐκ τῶν προτέρων ἢ καθαρὰι. Ἄν καὶ δυνάμεθα νὰ μὴ ἔχωμεν τούτων συνείδησιν, ὅμως ἐνεργοῦσιν ἐν παντὶ λογικῶ ὄντι. Αἱ μὲν αἰσθήσεις χορηγοῦσιν εἰς τὸν νοῦν τὴν ἄμορφον καὶ ἀκατέργαστον ὕλην, ἡ δὲ αἰσθητικότης καὶ ὁ νοῦς, αἱ δύο ψυχικαὶ δυνάμεις, διακροσμοῦσι

1) Σημειωτέον ὅτι ἀμφότεροι οἱ φιλόσοφοι οὗτοι ἔρχον ἐπὶ τινὰ χρόνον θιασῶται τῆς τοῦ Shaftesbury καὶ Hutcheson διδασκαλίας περὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Πρὸς σελ. 84 ὑποσημ. δ καὶ τὴν τοῦ Σπενσέρου πρώτην ἐκδοσιν τοῦ ἔργου Social Statics.

2) Ἡ θεωρία αὕτη ἀντικειμένησκει ἡμᾶς τὴν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα ἐπιπολάσασαν ἐννοίαν τῆς συντηρήσεως.

3) 1724—1804. Περὶ τῆς τοῦ Καντίου ἠθικῆς πρὸς. Cohen, Kant's Begründung der Ethik. Shürmann, Kantian Ethics and the Ethics of Evolution. Porter, Kant's Ethics. Paulsen, Kant. Ἀγγλικὴ μετάφρασις τῶν ἠθικῶν συγγραμμάτων τοῦ Καντίου παρὰ, Abbot, Kant's Theory of Ethics.

πρῶτην κατὰ τὰς μορφὰς τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου, τῆς αἰτιότητος κτλ. Οὕτω λ. χ. βλέπω πάντα τὰ πράγματα ἐν χώρῳ, διότι ὁ ἐμὸς νοῦς λειτουργεῖ κατὰ τὴν μορφήν τοῦ χώρου. Πιοιούμενος ἦν κρίσιν: «ἡ θερμότης διαστέλλει τὰ σώματα», ἔχω τὰς τε παραστάσεις τῆς θερμότητος, τῆς διαστολῆς καὶ τῶν σωμάτων, στοιχείων τ. ἔ. ἔχόντων ἐσχάτην ρίζαν τὴν αἰσθησίν, καὶ τὸ διανόημα ἵτι ἡ θερμότης εἶναι ἡ αἰτία τῆς διαστολῆς, ἡγοῦν τὴν ἐννοιαν τῆς αἰτιότητος, ἥτις δὲν πηγάζει ἐκ τῆς αἰσθήσεως, ἀλλ' εἶναι ἄρῳπος τις τοῦ θεωρεῖν τὰ πράγματα, ὃν ἔχει ἡ ἐμὴ διάνοια. Αἱ μορφαὶ αὐταὶ ἢ κατηγορίαι εἶναι οὕτως εἰπεῖν αἰ κεχρωσμέ- ναι διόπτρῳ, δι' ὧν ὁ θεωρητικὸς λόγος παρατηρεῖ τὸν κόσμον¹⁾.

Ἄλλὰ παρατηροῦμεν τὸν κόσμον οὐ μόνον θεωρητικῶς, ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς ἢ ἠθικῶς· λέγομεν οὐ μόνον τί εἶναι, ἀλλὰ καὶ τί ὀφείλει νὰ εἶναι. Ὁ λόγος οὐ μόνον διευθετεῖ τὰ φαινόμενα ἐν χώρῳ, χρόνῳ καὶ κατὰ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ἀλλὰ καὶ ἐπιτάττει, ὅπως διευθετῶνται ταῦτα κατὰ τὸν ἠθικὸν νόμον. Αἱ ἐπιταγαὶ αὐτοῦ εἶναι ἀπόλυτοι, **κατηγορικοί** **προστακτικοί**· ἀσφαίνεται αὐθεντικῶς: Ὀφείλεις, δὲν ὀφείλεις. «Διὰ μὲν τῆς θεωρητικῆς χρήσεως τοῦ λόγου γινώσκω ἐκ τῶν προτέρων (ὡς ἀναγκαῖον) ὅτι εἶναι τι, διὰ δὲ τῆς πρακτικῆς χρήσεως τοῦ λόγου γινώσκω ἐκ τῶν προτέρων τί ὀφείλει νὰ εἶναι». Προϋποτί- θεμαι ὅτι ὑπάρχουσιν ὄντως καθαροὶ ἠθικοὶ νόμοι ὅλως ἐκ τῶν προτέρων καθορίζοντες τὴν διαγωγὴν παντὸς λογικοῦ ὄντος. Δύ- ναμαι δ' ἐλλόγως νὰ διατυπώσω τὴν προϋπόθεσιν, διότι ἔχω μάρ- τυρας οὐ μόνον τοὺς σοφωτάτους ἠθικολόγους, ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθι- κὴν κρίσιν παντὸς ἀνθρώπου²⁾.

Ἄλλὰ ζητεῖται πῶς πάντα ταῦτα εἶναι δυνατά. Ἡ γνώσις, ὡς εἶδομεν, εἶναι δυνατὴ ἕνεκά τινων συμφύτων ἢ ἐκ τῶν προ- τέρων μορφῶν ἢ ὄρων, οἵτινες ἀναγκάζουσι τὴν διάνοιαν νὰ λει- τουργῇ, καθὼς λειτουργεῖ. Ἄλλὰ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἠθικότης;

1) Περὶ τῆς κατὰ Κάντιον θεωρίας τῆς γνώσεως πρὸς Η. Prichard, Kant's Theory of Knowledge (1909). Ὁρα προσέτι καὶ τὰ ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας.

2) Kritik der reinen Vernunft.